

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ

УДК 811.161.2'373.46:52

Оксана Богуш

Львівський національний університет імені Івана Франка

АНАЛІТИЧНІ ТЕРМІНИ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Богуш О. М., 2013

У статті розглянуто особливості українських астрономічних термінів, утворених аналітичним способом. На матеріалі української астрономічної термінології першої третини ХХ століття описано типові структурні моделі астрономічних термінів-словосполук.

Ключові слова: українська мова, астрономічна термінологія, термінотворення, термін-словосполучення, двокомпонентне терміносполучення, трикомпонентне терміносполучення.

The article shows us the features of Ukrainian astronomical terms which established analytically. On the material Ukrainian astronomical terminology first third of the twentieth century, described the typical structural models of astronomical terms-word-combinations.

Keywords: Ukrainian language, astronomical terminology, term-formation mode, term-word-combination, two-component terminology links, three-component terminology links.

Характерною особливістю термінології та наукового стилю загалом є функціонування термінних словосполук. Тому «одним із найпродуктивніших способів поповнення термінології, який помітно активізувався наприкінці ХІХ століття й не зменшує своєї активності й надалі, є аналітична деривація, яка полягає у творенні складених номінацій – терміносполук» [9, с. 65]. Питання термінологічності словосполук було предметом досліджень Валерії Даниленко [1], Алли Коваль [3], Дмитра Лотте [7]. Аналітичні терміни в галузевих терміносистемах української мови описали: Людмила Козак – в електротехнічній [4], Ірина Процик – у фізичній [9], Оксана Чуєшкова – в економічній [10], Наталія Місник – у термінології клінічної медицини [8].

В українській астрономічній терміносистемі термінні словосполучення становлять велику частку, що дає цікавий матеріал для дослідження закономірностей творення аналітичних термінів, виявлення структурно-семантичних типів таких найменувань. Аналітичний спосіб термінотворення в астрономічній терміносистемі ще не був предметом наукового аналізу, що й зумовлює актуальність теми.

Мета статті – проаналізувати особливості аналітичного способу творення в українській астрономічній термінології першої третини ХХ століття, описати структурні типи термінних словосполучень. Для аналізу обрано четверту частину словника Володимира Левицького «Матеріяли до фізичної термінології», що мала назву «Акустика і оптика. Астрономія і космографія», видану у Львові в 1902 році, та третю частину словника математичної термінології Федора Калиновича та Григорія Холодного «Астрономічна термінологія й номенклатура», видану в Харкові у 1931 році.

На думку Валерії Даниленко, терміни-словосполучення домінують у терміносистемах тому, що вони здатні з найбільшою повнотою відобразити необхідні специфічні риси поняття, яке називають.

Термінами-словосполуками легше, ніж словотворчими засобами, передавати належність до класифікаційного ряду, в основі якого лежать родо-видові відношення понять [1, с. 132].

Термінологічна словосполука є різновидом стійкого утворення й характеризується тим, що становить єдине складне найменування науково-технічного поняття, має цілісне значення, виконує номінативну функцію і є невід'ємною частиною термінологічної системи [6, с. 316].

Терміносполуки утворюються на основі підрядного зв'язку та складаються з головного й залежного слів. Наприклад, із головним словом *астрономія* на початку ХХ ст. функціювали такі терміносполуки: *дослідна астрономія (спостережна астрономія), зорева астрономія, кульова астрономія (сферична астрономія), описова астрономія, астрономія положення, помічательна астрономія, практична астрономія, теоретична астрономія, фізична астрономія*, у яких залежні компоненти конкретизують ознаки спеціального поняття.

В українській астрономічній термінології першої третини ХХ століття зафіксовано терміносполуки двох структурних типів: двокомпонентні та трикомпонентні. Залежно від частиномовного вираження складників та їх розташування серед двокомпонентних астрономічних терміносполучень можна виокремити такі різновиди:

1) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник + іменник**, у яких обидва слова мають термінний характер, наприклад: *абераційна стала, абсолютна орбіта, азимутна похибка, азимутна проєкція, апланетичний телескоп, астрономічна довгота, астрономічна лунета, астрономічна точка, астрономічний залім, астрономічні таблиці, атмосферний залім, базовий мікрометр, баштовий телескоп, бігунова зоря, бігуновий поперечник, вертикальний кут, виступневий спектроскоп, відносна похибка, відсатурнова точка, відхилова вісь, геліоскопічний окуляр, геліоцентрична координата, геодезичний трикутник, гіперболічна орбіта, гномонічна проєкція, горизонтальний коліматор, гранична похибка, гвинтовий мікрометр, довготна лібрація, дослідна астрономія, екліптичні сурядні, ексцентрицитетова похибка, елеваційний шруб, зодіякальне співзір'я, картографічний мет, коловий мікрометр, кометна оболонка, компенсаційний апарат, конічний хитун, метеоритна гіпотеза, місячна нутація, оптична лібрація, параболічна орбіта, паралактична лінійка, сочковий далекозір, сферична координата, тяжіннєве рівняння, фізична лібрація;*

2) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник + іменник**, у яких іменник є терміном – виразником родового астрономічного поняття, прикметник – нетермінного характеру: *велика планета, видима орбіта, вікове збурення, внутрішня планета, головна тріангуляція, літній сонцеворот, мала піввісь, морський часомір, найбільша ельонтація, настільний часомір, небесна сфера, нерухомий телескоп, новий стиль, описова астрономія, освітлена півкуля, особисте рівняння, остання квадра, справжній горизонт, старий місяць;*

3) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник + іменник**, у яких іменник – загально-вживане слово, а прикметник є терміном: *абсолютне спостереження, азимутне зображення, аномалістичний рік, астрономічна вежа, астрономічний годинник, атмосферний неспокій, бігунова шапка, відносний рух, вступний вузол, геодезичний зв'язок, геоцентричне місце, годинна нитка, добова дорога, зокільний дотик, зоровий список, кометне зерно, кометошукальна труба, конічна тінь, космічний пил, нутаційний рух, планетна петля, спостережницьке крісло, тріангуляційна сітка, фізична пара.*

Більш продуктивним є творення двокомпонентних складених термінів, у яких обидва слова мають термінний характер. У цих словосполуках іменники є назвами родового поняття, а прикметники уточнюють їх і вказують на видові ознаки.

4) складені терміни, утворені за моделлю **прикметник-відантропонім + іменник**: *Відманштеттенові візерунки, Допплерова засада (Допплерів принцип), Кассінієва щілина (Кассініїв проріз), Касянів рік, Кеплерів закон, Кеплерівська орбіта, Кеплерове рівняння, Коперніків уклад (Копернікова система), Ляпласова гіпотеза, Меркаторова проєкція, Метонове коло, Ньютонів закон, Птолемеєва система (Птоломейів уклад), Сатурнове кільце (Сатурновий перстень).* Ці терміни є назвами винаходів і водночас вказують на особу винахідника. Творення терміносполук із відантропонімами прикметниками було продуктивним у 20–30-ті роки ХХ століття поряд із менш

продуктивним типом терміносполук із родовим приналежності (конструкція «іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку») [9, с. 66], наприклад: *закон Кеплера, закон Ньютона, система Коперніка, система Птолемея, цикл Метона*. Така тенденція термінотворення підтверджує думку Дмитра Лотте, який вважав, що в термінології «сполучення прикметника з іменником є зручнішим, ніж сполучення двох іменників» [7, с. 14].

5) складені терміни, утворені за моделлю **іменник у Н. в. + іменник у Р. в.**: *аргумент широти, бігун екліптики, вага спостереження, висота екватора, віддаль перигелія, вісь Землі, вузол виступання, голова комети, дорога Сонця, екватор епохи, еліпса знеправи, збігання південників, зворотник Козорога, зміна Місяця, зниження обрію, зоря порівняння, кільце піднесення, коло висоти, коло перемоги, констеляція зодіяка, круг склонення, кут зору, лінія апсидів, лінія вузлів, межа похибок, мітла комети, нахил екліптики, нахил орбіти, нерівність руху, обставини затьми, опис всесвіту, перемога сонця, площа горизонту, поле видження, помір степеня, поправка годинника, пора року, похибка зрівноваження, проєкція карт, протяг дня, прочит кільця, рівняння кутів, рівняння орбіти, рівник неба, різниця довгот, рік Платона, рік світла, світіння неба, сила відпихання, сорядна позему, становище Сонця, сторона світу, стояння планети, сучинник притягання, точка падання, фаза затьми, хвіст комети, час обороту*. Подані приклади засвідчують, що компоненти цих терміносполук є як термінологічного характеру, так і загальноживані.

Термінні словосполуки в астрономічній термінології першої третини ХХ ст. здебільшого утворено на основі керування; переважають безприйменникові конструкції, проте серед термінів моделі «іменник + іменник» є й невелика кількість приєднаних структур: *борозна на місяцю, доповнення до широти, зірка з мітлою, місяць у розі, планета на зупинці*.

б) складені терміни, утворені за моделлю **дієприкметник + іменник**: *вибухлий виступень, видовжена орбіта, видовжена мряковина, відбите світло, відкритий рій, дозволена похибка, загублена планета, затемнювана зоря, збитий рій, збурена орбіта, збурений рух, зведена широта, зложена зоря, знижений приплив, зложена мряковина, освітлена півкуля, скорочена віддаль, скручена мряковина, обрахована епоха, обчислена величина, підвищений приплив*. Творення терміносполук такої моделі в астрономічній терміносистемі першої третини ХХ ст. є малопродуктивним. Зафіксовані терміни з активними дієприкметниками теперішнього часу на -уч (*зіступаючий узол, кружача зіезда, падаюча зіезда, підступаючий узол, справляюча шруба, притискаюча шруба*) не відповідають нормам української мови.

Непродуктивними в астрономічній терміносистемі є двокомпонентні словосполуки, у яких поєднуються: **числівник + іменник** (*перша квадра, перша квартира, перша чверть*), **іменник + прислівник** (*краєне в зад (в геодезії), краєне в перед (в геодезії)*), **дієслово + прислівник** (*притягатися (тяжіти) взаємно*).

Отже, іменні двокомпонентні терміносполуки поряд із термінами-іменниками становлять найбільшу частку в астрономічній терміносистемі досліджуваного періоду; вони є основою астрономічної термінології. Найпродуктивнішими є два типи терміносполучень («прикметник + іменник» та «іменник + іменник»), інші – малопродуктивні.

Трикомпонентні терміносполуки виникають як ускладнення двокомпонентних словосполук і мають таку будову: **іменник + прикметник + іменник** (*вага геодезичної лінії, довгота догірного вузла, довгота присонцевої точки, колення земної осі, мапа земних півкуль, точка весняного рівнодення, точка зимового сонцезвороту, точка літнього сонцезвороту, точка осіннього зрівняння, точка осіннього рівнодення*), **прикметник + прикметник + іменник** (*дійсний сонічний час, опівденна сонцева висота, основна орбітна дана, середній сонічний час, середня рівноденнева точка, справжня рівноденнева точка*), **дієприкметник + прикметник + іменник** (*летючі наворотні зорі (летючі періодичні зорі), кружача побічна зіезда, падаючі часові зіезди (летючі спорадичні зорі)*). Ці тричленні терміносполуки, ускладнені прикметниками та дієприкметниками, уточнюють та деталізують поняття, що виражені двоскладними термінами.

Отже, на етапі становлення української астрономічної термінології аналітична деривація виявляє високу продуктивність і є одним із основних шляхів поповнення астрономічної терміносистеми, а різні моделі терміносполук дають змогу називати складні наукові поняття. В аналізова-

ній терміносистемі переважають двокомпонентні утворення, побудовані за моделями: «прикметник + іменник» та «іменник + іменник», трикомпонентні терміносполуки становлять невелику частку. Опорним компонентом, що визначає родові відношення, є іменник у називному відмінку; видові відношення в словосполученні позначають прикметники та іменники в непрямих відмінках, рідше – діеприкметники.

1. Даниленко В. П. *Русская терминология: Опыт лингвистического описания* / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 247 с. 2. Калинович Ф. *Словник математичної термінології (Проект)*. Ч. III. *Астрономічна термінологія й номенклатура* / Ф. Калинович, Г. Холодний. – Х. : Рад. шк., 1931. – XI + 117 с. 3. Коваль А. П. *Науковий стиль сучасної української літературної мови: Структура наукового тексту* / А. П. Коваль. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1970. – 307 с. 4. Козак Л. В. *Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01* / Л. В. Козак. – К. : НАН України. Ін-т укр. мови, 2002. – 19 с. 5. Левицький В. *Акустика і оптика. Астрономія і космографія*. – Ч. 4. / В. Левицький // *Матеріяли до фізичної термінології : Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ*. – Л., 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12. 6. Литовченко І. О. *Дериваційні особливості військової лексики сучасної української мови* / І. О. Литовченко // *Філологічні студії : Наук. вісник Криворізького держ. педагог. ун-ту*. – Кривий Ріг, 2011. – Вип. 6. – С. 310–318. 7. Лотте Д. С. *Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики* / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с. 8. Місник Н. *Аналітичні терміни у складі термінології клінічної медицини* / Наталія Місник // *Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. пр.* – Вип. 4 [відп. ред. Л. О. Симоненко]. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 193–194. 9. Процик І. *Аналітична деривація в українській фізичній термінології* / Ірина Процик // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. – 2000. – № 402. – С. 65–70. 10. Чуєшкова О. В. *Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект) : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01* / О. В. Чуєшкова. – Х. : Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2003. – 18 с.